

Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра фізичної реабілітації і спорту

САВАРИН СТЕПАН СТЕПАНОВИЧ

**СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ СПОРСМЕНІВ
ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ СПОРТИВНОЇ КАР'ЄРИ**

Спеціальність:
017 Фізична культура і спорт
кваліфікаційна робота за освітнім ступенем «магістр»

Виконав студент
групи ФКСм-21
САВАРИН Степан

Підпис

Науковий керівник:
к.н.ф.в. і с., доцент
Маляр Е.І.

підпис

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту
«__» _____ 2023 р.
Завідувач кафедри

Підпис

Тернопіль 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПРОФЕСІОНАЛЬНІ СПОРТСМЕНИ ЯК СОЦІАЛЬНА	
ГРУПА.....	5
1.1. Специфіка процесу соціалізації професійних спортсменів.....	5
1.2. Деформація образу «Я» після завершення професійної кар'єри.....	11
Висновки до першого розділу.....	15
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	16
2.1. Методи дослідження.....	16
2.2. Організація дослідження	18
РОЗДІЛ 3. ДИНАМІКА ПОСТКАР'ЄРНОЇ/ СОЦІАЛІЗАЦІЇ	
ПРОФЕСІЙНИХ СПОРТСМЕНІВ.....	19
3.1. Тенденції процесу ресоціалізації	19
3.2. Типи ресоціалізації бувших професійних спортсменів.....	28
3.3. Оптимізація процесу посткар'єрної ресоціалізації професійних спортсменів.....	31
Висновки до третього розділу.....	35
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	37
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	39

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема ресоціалізації спортсменів, які завершили спортивну кар'єру є актуальною соціальною проблемою. Колишні професійні спортсмени «...становлять еліту суспільства, і за успішного їхнього включення до нових соціальних процесів, ще довгий час після закінчення спортивної кар'єри можуть успішно працювати на благо суспільства» [2, 18].

Проблема адаптації спортсменів, які завершили спортивну кар'єру, є однією з найбільш значущих як для самого спортсмена, для всього спортивного співтовариства, так і для суспільства в цілому. Адже «...стабільність суспільства визначається тим, наскільки його члени стійко почуваються у його структурі, виконують певні соціальні ролі. Індивід повноцінно включений у суспільство, якщо він має професійні навички, конкурентоспроможний та впевнений у майбутньому» [3, 6].

Що стосується спортсменів, які пішли зі спорту, вони відразу потрапляють до групи ризику, особливо якщо «...такий «догляд» був спонтанним, непідготовленим. Колишні спортсмени можуть довгий час перебувати в невизначеному стані, не знаходити свого місця в житті, існує небезпека того, що вони поповнять кримінальні структури. Професійні навички, набуті у спорті, можуть не тільки не знайти застосування в іншій сфері діяльності, а й створювати труднощі у житті» [1].

В даний час, коли спорт вищих досягнень набуває великої популярності і є сферою «вливання» великих коштів, проблема соціалізації спортсмена стоїть особливо гостро. Адже великий спорт націлений лише на результат, причому будь-якими засобами. Задля досягнення короткочасного успіху спортсмен «...жертвує своїм здоров'ям, повноцінною включеністю до суспільних процесів, що є перешкодою для подальшої успішної соціалізації у суспільстві. Механізм «згладжування» цього процесу в Україні та й у всьому світі розроблений слабо. Найчастіше спортсмени, які закінчили спортивну кар'єру,

опиняються у скрутному становищі, шукаючи сферу застосування своїм навичкам і намагаючись вибудувати систему відносин поза спортом» [5, 6].

Таким чином, проблема подальшої соціалізації спортсменів є актуальною для наукового аналізу та практичної розробки.

Об'єктом дослідження є постспортивна кар'єра спортсмена.

Предметом дослідження – процес соціалізації спортсменів, які завершили спортивну кар'єру.

Гіпотези дослідження:

1. Більшість спортсменів після завершення спортивної кар'єри пов'язують своє життя зі спортом.
2. Чим вище ступінь реалізації у спортивній кар'єрі, тим легше спортсмени адаптуються до життя після спорту та переходять до іншої діяльності.

Мета дослідження полягає у виявленні закономірностей перебігу процесу соціалізації спортсменів після завершення спортивної кар'єри.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

1. Визначити зміст поняття «спортивна кар'єра».
2. Теоретично проаналізувати зміст процесу соціалізації такої соціальної групи «професійні спортсмени».
3. Описати закономірності процесу соціалізації спортсменів після завершення спортивної кар'єри за сучасних умов.
4. Виявити та описати типи соціалізації спортсменів після завершення спортивної кар'єри.

РОЗДІЛ 1

ПРОФЕСІЙНІ СПОРТСМЕНИ ЯК СОЦІАЛЬНА ГРУПА

1.1. Специфіка процесу соціалізації професійних спортсменів

В даний час визнано такі рівні спорту, «...в рамках яких може діяти спортсмен:

- 1) масовий спорт (народний, ординарний, «спорт для всіх»);
- 2) спорт вищих досягнень (великий спорт);
- 3) професійний (комерційний) спорт» [1].

Масовий спорт - спорт, у якому змагання та високий спортивний результат мають місце, але більшою мірою він розглядається як «...засіб фізичного виховання, фізичної рекреації та рухової реабілітації» [25]. Спорт вищих досягнень передбачає «...систематичну планову багаторічну підготовку та участь у змаганнях у вибраному виді спорту з метою досягнення максимально можливих спортивних результатів, перемоги на найбільших спортивних змаганнях» [35]. Професійний спорт – це спорт, «...зумовлений комерційними інтересами і є матеріальною умовою існування спортсменів» [8].

Для нашого дослідження інтерес представляє спорт найвищих досягнень або великий спорт. Спортсмени саме цього рівня беруть участь у світових першостях та на Олімпійських іграх. Існує низка проблем, пов'язаних із розумінням та термінологією даного рівня спорту, що пов'язано з процесом професіоналізації спорту вищих досягнень.

Спочатку, при відродженні Олімпійських ігор, Хартія, прийнята Міжнародним Олімпійським комітетом (1894), забороняла участь в іграх професіоналів та грошові призи у змаганнях. Однак незабаром стало зрозуміло, що «...матеріальні витрати для досягнення високих спортивних результатів є надто великими, і людям, здатним показувати рекордні спортивні результати, потрібна матеріальна та соціальна підтримка, винагорода як форма визнання суспільної цінності спортивної перемоги» [9, 33]. Нині вже сміливо можна

говорити про те, що «великий спорт» – це насамперед спортсмени-професіонали. Однак, незважаючи на те, що відбулася професіоналізація та комерціалізація спорту, спорт вищих досягнень та професійний спорт не можна ототожнювати.

Деякі фахівці сходяться на тому, що «...спорт вищих досягнень можна розділити на «професійний спорт максимальних можливостей» (який і є власне спорт вищих досягнень) та «професійно-комерційний спорт». Перший функціонує та розвивається за законами самого спорту. Професіоналізуючись, він не перестає бути сферою максимального виявлення та розширення людських можливостей. Другий же функціонує і розвивається не так за законами спорту, як за законами бізнесу, організованого на «спортивному матеріалі» з використанням видовищності спорту» [31].

У нашому дослідженні ми використаємо поняття «професійний спортсмен», тобто спортсмен, який діє в рамках спорту вищих досягнень.

Основна відмінність спортсменів-професіоналів полягає в тому, що «...спортивна діяльність перетворюється у них на основну, займає домінуюче становище в їхній життєдіяльності на довгі роки, стає єдиним джерелом існування. Спортсмени, які діють цьому рівні, становлять обмежену групу, оскільки ця сфера спорту доступна лише небагатьом, які мають видатними спортивними здібностями» [29].

Спортивна діяльність обумовлює і особливий вид соціалізації, який проходять спортсмени. Опанування соціальної роллю спортсмена і реалізація цієї ролі протягом усієї спортивної кар'єри дозволяє спортсмену накопичити значний як спортивний, а й життєвий досвід, краще дізнатися себе, свої можливості, самоствердитися, домогтися визнання інших людей [10].

Слід зазначити, що «...соціальний статус спортсмена-професіонала досить високий. На спортсмена, який бере участь у світових першостях, дивляться як на національного героя. Олімпієць, чемпіон є національним надбанням. Тут є і політичні інтереси, оскільки спортивні успіхи є показником національного престижу. Високе соціальне становище зумовлюється і, зазвичай, високим рівнем доходу. Саме можливість втрати високого соціального статусу після

завершення спортивної кар'єри ускладнює адаптацію спортсменів до нових життєвих обставин» [16].

Статус професійного спортсмена законодавчо не закріплений, передбачає соціальних гарантій, що також є проблемою для спортсменів як у період активної спортивної діяльності, так і переходу до іншої трудової діяльності.

Високий соціальний статус неминуче тягне за собою соціальну відповідальність спортсмена. «Висока соціальна відповідальність лягає вже на спортсмена, який досяг рівня майстра спорту, не говорячи вже про членів збірної команди країни. Перемоги на світових стартах приносять спортсмену славу, шану, він стає кумиром багатьох. Його спосіб життя стає взірцем соціальної поведінки. І тут слід пам'ятати про соціальну відповідальність спортсмена. Є ще одна сторона соціальної відповідальності спортсмена, пов'язана із протиріччями, що виникають при зіткненні особистих та суспільних інтересів у спорті. Наприклад, спортсмен часто робить вибір: поїхати на комерційний старт чи зберегти форму для того, щоб відстояти честь країни на світових першостях» [4].

Таким чином, професійні спортсмени - це «...особлива соціальна група, члени якої займаються специфічним видом діяльності з обмеженням у неї доступом, проходять особливий вид соціалізації, мають високий соціальний статус та соціальну відповідальність» [17].

Щоб проаналізувати особливості соціалізації такої соціальної групи, як спортсмени, розглянемо сутність процесу соціалізації загалом. Існує безліч підходів до визначення феномену соціалізації. У найзагальнішому вигляді соціалізація сприймається як «...процес становлення особистості, засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, зразків поведінки, властивих даному суспільству, соціальної групи» [13, 43].

Американський соціальний психолог Чарльз Кулі вважав, що «...особистість формується на основі багатьох взаємодій людей з навколишнім світом. У процесі цих інтеракцій людина створює своє «дзеркальне Я», яке є постійним процесом, для якого характерні три фази: 1) те, як, на думку людини,

його сприймають інші; 2) те, як, на його думку, вони реагують на те, що бачать; 3) те, як він відповідає на сприйняту реакцію інших» [10].

Становлення людини пояснюється у цій теорії як «...процес підсумовування «дзеркальних Я». Кожна мала група – "соціальне дзеркало" людини. У міру зростання кількості малих груп, з якими взаємодіє людина, збільшується. З'являється необхідність визначитися по відношенню до кожної з груп, до їх протиріч та збігів, що призводить до того, що образ «Я» стає все більш фіксованим, диференційованим та стійким» [47]. "Соціальне дзеркало" знаходиться перед людиною, але зі зміною його життя воно теж змінюється.

Представник соціологічної школи Чикаго Джордж Герберт Мід розробив теорію, що пояснює процес сприйняття людини людиною. Концепція «узагальненого іншого» перетинається та доповнює концепцію «дзеркального Я» Ч. Кулі. "Узагальнений інший" – «...сукупність якихось цінностей, норм поведінки тієї чи іншої групи, під впливом якої у члена цієї групи формується образ "Я". Людина, перебуваючи у взаємодії з іншими людьми у групі, встає на їхнє місце, бачить себе їхніми очима, і, таким чином, оцінює себе і надходить відповідно до уявлень та оцінок «узагальненого іншого»» [13].

Фахівці вважають, що «...природним типом поведінки в результаті якого людина опановує норми і цінності даного суспільства і усвідомлює себе в цьому суспільстві, є рольова гра. Гра – як механізм оволодіння відносинами ігрової ситуації, а й модель соціального взаємодії індивідів групи. Завдяки такій грі закладається фундамент зрілого соціального Я, складається цілісність уявлень про себе» [13, 47].

Деякі дослідники трактує соціалізацію як «...розвиток і самозміну людини у процесі засвоєння та відтворення культури, що відбувається у взаємодії людини зі стихійними, відносно спрямовуваними та цілеспрямовано створюваними умовами життя на всіх вікових етапах» [43]. Сутність процесу соціалізації полягає у поєднанні пристосування та відокремлення людини в умовах конкретного суспільства. Пристосування полягає у «...відповідності очікувань і вимог соціального середовища стосовно людині з її установками та

соціальною поведінкою. Відокремлення постає процесом автономізації людини у суспільстві. Отже, пристосування – результат становлення індивіда як соціального істоти, відокремлення – результат становлення індивідуальності. Ефективна соціалізація передбачає баланс між пристосуванням та відокремленням» [39].

Виділяють первинну та вторинну соціалізацію. «Первинна соціалізація є та перша соціалізація, яку індивід піддається у дитинстві і завдяки якій він стає членом суспільства. Вторинна соціалізація - це кожний наступний процес, що дозволяє вже соціалізованому індивіду входити до нових секторів об'єктивного світу його суспільства» [13].

Первинна соціалізація полягає в «...конструюванні дитиною свого «Я», з установок інших стосовно нього. Він неминуче ідентифікує себе зі значущими іншими, які його оточують, і не має можливості вибрати когось ще як альтернативу. Первинна соціалізація завершується, як у свідомості індивіда вкорінено поняття узагальненого іншого. З цього моменту він стає дійсним членом суспільства і суб'єктивно має своє «Я»» [43]. У цьому процес соціалізації не закінчується, починається вторинна соціалізація. Фахівці визначають вторинну соціалізацію як «...придбання специфічно-рольового знання, коли ролі прямо чи опосередковано пов'язані з розподілом праці», «інтерналізацію інституційних чи інституційно обґрунтованих «підмірів». На відміну від первинної соціалізації у вторинній індивідом засвоюється інституційний контекст» [47].

Грунтуючись на теоретичних підходах до розуміння соціалізації, розглянемо цей процес стосовно соціальної групи професійних спортсменів. Специфікою процесу соціалізації спортсмена і те, що достатньо цього процесу відбувається у сфері спорту. Спорт, безперечно, соціальний. Соціальний характер спортивної діяльності очевидний у сенсі задоволення потреб суспільства та сенсі постійної взаємозв'язку та взаємодії спортсмена відбувається з іншими людьми – тренерами, партнерами, суперниками. Багато соціальних ситуації програвються у спорті, де спортсмен виробляє життєвий досвід, формує

особливу систему цінностей. Спорт вчить йти на жертви заради мети, загартує характер, виховує волю. У спорті, «...з одного боку, розгортається процес засвоєння та вироблення особистістю установок, ціннісних орієнтацій, соціальних потреб. З іншого боку, особистість входить у активну діяльність у важливій сфері соціального життя суспільства, перетворюється на учасника життя. Роль спортсмена стає одним із центральних у цілісному образі «Я»» []. Фахівці вважають, що «...спорт і великий спорт, зокрема, виступає специфічним середовищем, що надає значний вплив на спосіб життя спортсмена, спрямованість його особистості, на його соціальний образ, а отже, і соціальний тип особистості» [7].

Дослідники з'ясували, що «...спортсменам притаманні: підвищене почуття відповідальності, переживання тягара лідерства, публічності діяльності та життя, почуття самотності, «закритість», високий рівень мотивації досягнень, самостійність» [6].

Як і в «традиційному» процесі соціалізації, соціалізацію у спорті виділяють первинну та вторинну. Первинна соціалізація починається тоді, коли молодий спортсмен приходить у спортивну секцію. Дитина освоює нову соціальну функцію, набуває ролі спортсмена. Ця роль може конкурувати з іншими соціальними ролями особистості (учня, сина/дочки, музиканта-початківця та ін.), а, отже, може бути витіснена ними за певних умов. З'являються нові агенти соціалізації – «...люди, відповідальні навчання зразкам поведінки і нормам нової соціальної ролі спортсмена. Іноді тренер грає більшу роль у процесі соціалізації, ніж батьки дитини, орієнтуючи її на спортивний стиль життя, досягнення високих результатів. Цінності, що проголошуються спортом, засвоюються юним спортсменом, формують його характер та моделі поведінки. Спортивна діяльність допомагає переносити труднощі, які у дитини були у школі, інших життєвих ситуаціях. Юні спортсмени, удосконалюючись у професійній майстерності, вступають у нову фазу соціальних відносин. Участь у змаганнях, отримання перших гонорарів, досягнення високих спортивних результатів та

перемог дозволяють їм активно інтегруватися у суспільне життя, засвоювати зразки та норми поведінки, формувати соціальні настанови» [5].

Первинний етап соціалізації проходять усі спортсмени, незалежно від їхнього наступного рівня. Спортсмени, які надалі спеціалізуються у сфері спорту, проходять процес вторинної соціалізації, агентами якої можуть виступати керівники спортивних клубів, федерації. Поряд із тренерами істотну роль у житті спортсмена грають масажисти, лікарі, менеджери. Спортсмен підпорядковує свій спосіб життя інтересам спортивного клубу, команди, країни, які забезпечують його ефективну спортивну підготовку. «Участь у змаганнях різного рівня, збори, проживання на спортивних базах, особливий тренувальний процес формують новий соціальний досвід спортсмена, створюють нові цінності та орієнтації. Формується особистість людини, соціалізованої у спорті, яка після завершення спортивної кар'єри має ресоціалізуватися у нових життєвих умовах. Соціалізація спортсмена забезпечує йому можливість включення в активне та тривале спортивне життя, але не дає гарантії для подальшої ефективної суспільної інтеграції» [1, 4].

У спорті існує свої «соціальні сходи» - статус спортсмена підвищується зі зростанням його спортивної кваліфікації. На ранньому етапі спортивної спеціалізації цей статус мало відбивається на становищі спортсмена у суспільстві. Однак, якщо спортсмен виходить на рівень спорту вищих досягнень, завойовує спортивні титули та звання, його спортивний статус генералізується та починає визначати загальне становище людини в суспільстві. Тому колишні успішні професійні спортсмени висувають завищені вимоги до свого статусного стану [3].

1.2. Деформація образу "Я" професійних спортсменів після завершення кар'єри

Спочатку розглянемо сутність та зміст поняття «спортивної кар'єри», яке розкриває характерні особливості життя спортсменів у період спортивної

діяльності. Фахівці з психології виділяють такі «...етапи будь-якої кар'єри: 1) підготовка; 2) старт; 3) кульмінація; 4) фініш. «Підготовка» включає вибір професії та базове професійне навчання; "старт" - початок власної трудової діяльності та адаптацію до професії; «кульмінація» - етап найвищих досягнень у професії, що відображаються у соціальному статусі особистості; «фініш» пов'язаний з підготовкою до виходу на пенсію та пенсійною адаптацією» [2].

У спортивній кар'єрі також можна виділити етапи підготовки, старту, кульмінації та фінішу, однак вони матимуть певну специфіку, пов'язану з особливостями спорту як виду діяльності.

Поняття спортивної кар'єри розглядалося низкою дослідників як і у соціології, так і у психології спорту. Так, вивчаючи психологію спортивної кар'єри, фахівці розглядають її як «...частину життєвого шляху спортсмена, яка формує життєву кар'єру загалом» [5]. Таким чином, спортивна діяльність розуміється як «кар'єра, яку особистість обирає для найповнішої самореалізації та досягнення «акме».

Дослідники виділяють «...три суттєві ознаки будь-якої кар'єри: 1) багаторічна діяльність у вибраному напрямку; 2) націленість на високі досягнення; 3) постійне вдосконалення у вибраній сфері діяльності» [3]. Звідси, спортивна кар'єра окреслюється як «...багаторічна спортивна діяльність, орієнтована на високі спортивні досягнення і пов'язана з постійним вдосконаленням людини у одному чи кількох видах спорту» [43]. Фахівці розробили три моделі спортивної кар'єри, що дозволяють створити її системний психологічний опис: синтетичну, аналітичну та структурну [13].

Синтетична модель спортивної кар'єри включає «...чотири об'єктивні характеристики: тривалість, генералізованість, рівень досягнень, «ціна» кар'єри, а також дві суб'єктивні: задоволеність та успішність» [6].

Аналітична модель розкриває динамічну характеристику спортивної кар'єри, включає її періодизацію та кризи, що впливають звідси.

Структурна модель спортивної кар'єри заснована на «...психологічній структурі спортивної діяльності та націлена на розкриття детермінант

спортивних досягнень, а також напрямки соціалізації у спорті та розкриття мотивації спортивної діяльності. Ця модель дозволяє простежити зв'язок динаміки розвитку спортсмена та розвитку спортивних досягнень» [7].

Такий системний опис спортивної кар'єри дозволяє виявити як загальні закономірності спортивної кар'єри, типові більшість спортсменів, і особливості кар'єри конкретного спортсмена.

Порівняно з типовою професійною кар'єрою можна «...виділити такі особливості спортивної кар'єри:

1. Ранній початок етапу підготовки. Як правило, це дошкільний чи молодший шкільний вік. Сам прихід у спорт часто буває стихійним, а тренувальний процес – слабо усвідомленим.
2. Ранній старт спортивної кар'єри та вибору конкретного виду спорту. Особливо рання спортивна спеціалізація характерна у деяких видах спорту. Так, у фігурному катанні, художній та спортивній гімнастиці спеціалізація починається у 4-6 років і навіть раніше.
3. Рання кульмінації спортивної кар'єри. Якщо в трудовій професійній кар'єрі людина досягає найвищого статусу зазвичай після 40 років, то у спорті пік досягнень припадає найчастіше на період ранньої дорослості (18-25 років).

Так, румунка Надя Команечі у 13 років здобула титул абсолютної чемпіонки Європи зі спортивної гімнастики, а у 15 років стала триразовою олімпійською чемпіонкою на Іграх у Монреалі. Стаж занять – 9 років, початок спеціалізації – у 6 років.

4. Загальна спортивна кар'єра за часом значно більше «відсунута» на момент народження, ніж професійна трудова. По суті, вона збігається із стадіями дитинства, юності та зрілості, коли відбувається становлення людини. Це посилює вплив спортивної діяльності в розвитку людини як індивіда, суб'єкта суспільних відносин, особистості та індивідуальності.

5. Для спортивної кар'єри характерна відносна невизначеність моменту її завершення, який залежить не стільки від віку, скільки від динаміки спортивних

результатів та фізичного стану, що є протилежним типовому для більшості професій виходу на пенсію за віком» [3-6].

Спортивну кар'єру можна розглядати як стиснуту модель життя. Після відходу зі спорту багато колишніх спортсменів дуже високо оцінюють роль спорту у своєму житті, зводячи спортивну кар'єру в ранг життєвої.

Висновки до першого розділу

1. Професійні спортсмени є особливою соціальною групою, доступ до якої обмежений, члени якої займаються специфічним видом діяльності, проходять особливий вид соціалізації, мають високий соціальний статут та соціальну відповідальність.
2. Спортсмени проходять процес вторинної та первинної соціалізації, у процесі яких, з одного боку, засвоюють соціальний досвід шляхом входження до соціального середовища, системи соціальних зв'язків, а з іншого боку, активно включаються до соціального середовища, відтворюючи систему соціальних зв'язків.
3. Поняття «спортивна кар'єра» має право існування як наукова категорія, яка розроблялася групою вчених з соціології та психології спорту. Виділено типи спортивної кар'єри, її періодизацію та кризи.
4. Про спортивну діяльність можна говорити як про спортивну кар'єру, взявши до уваги деякі її особливості. Сама професія спортсмена є специфічною, характеризується раннім початком та невизначеністю завершення. Спортивна кар'єра збігається зі стадіями дитинства, юності та зрілості, коли відбувається становлення індивіда як особистості.
5. Завершення спортивної кар'єри неминуче тягне за собою кризу відходу зі спорту та переходу до іншої діяльності. Ступінь проблеми подолання цієї кризи залежить від певних причин завершення спортивної кар'єри.
6. Існує значна нестача досліджень, що вивчають проблему завершення спортивної кар'єри та подальшої адаптації колишнього спортсмена у суспільстві.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИ ТА ОРГАНІЗАЦІ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Методи дослідження

Протягом педагогічного експерименту використовувалися «...наступні методи дослідження:

1. Аналіз науково-методичної літератури.
2. Метод аналізу документів.
3. Метод глибинного напівструктурованого інтерв'ю.
4. Педагогічний експеримент.
5. Методи математичної статистики» [19].

«Вся сукупність методів, що використовуються при проведенні емпіричних досліджень, може бути поділена на дві основні групи: кількісні та якісні методи. На відміну від кількісних, якісні методи орієнтовані досягнення поглибленого розуміння досліджуваних соціальних явищ» [21]. У рамках нашого дослідження ми використали якісні методи збору матеріалу – проведення глибинних напівструктурованих інтерв'ю та аналіз документів, а саме – матеріалів засобів масової комунікації.

Аналіз науково-методичної літератури та проведення педагогічного експерименту дозволили визначити зміст поняття «спортивна кар'єра»; теоретично проаналізувати зміст процесу соціалізації такої соціальної групи «професійні спортсмени»; описати закономірності процесу соціалізації спортсменів після завершення спортивної кар'єри за сучасних умов; виявити та описати типи соціалізації спортсменів після завершення спортивної кар'єри.

Метод глибинного напівструктурованого інтерв'ю. Глибинне інтерв'ю являє собою «...неформальну особисту бесіду, що проводиться за заздалегідь наміченим планом, засновану на використанні методик, що спонукають інформанта до тривалих і ґрунтовних міркувань щодо кола питань, що цікавить дослідника. Такий вид інтерв'ю передбачає отримання від респондента розгорнутих відповідей питання дослідження, а завданням інтерв'юера є

отримання достовірної інформації про ставлення інформанта до досліджуваної тематики» [43].

Метод напівструктурованого інтерв'ю «...передбачає, з одного боку, наявність основних інформаційних блоків і заздалегідь сформульованих питань, з іншого, дозволяє відходити від чітко окреслених меж: використання відкритих (напівструктурованих) опитувальників підтримує більш інтерактивний стиль інтерв'ю, в якому творчі здібності респондентів, їх власне ідеї та можливі критичні коментарі постійно активізуються та вводяться у дослідження» [13].

Використання методу глибинного напівструктурованого інтерв'ю найбільше відповідає, з погляду, завданням дослідження. Крім того, дозволяє виявити «...мотиви поведінки спортсмена, його особисті переживання у процесі завершення спортивної кар'єри, унікальний досвід подолання труднощів кризи завершення спортивної діяльності, вироблення власної стратегії адаптації до життя після спорту. Традиційне анкетування неспроможна повною мірою висвітлити зазначені аспекти» [11].

Кожен випадок протікання та завершення спортивної кар'єри унікальний, тому нашим завданням було докладне вивчення кожного конкретного прикладу з подальшим аналізом, узагальненням та вибудовуванням теорії, що описує процес ресоціалізації спортсменів після завершення спортивної кар'єри та розкриває закономірності цього процесу.

Метод аналізу документів. Оскільки емпіричний об'єкт нашого дослідження представляє собою елітарну групу з ускладненим доступу до неї, ми скористалися також допоміжним методом збору емпіричної інформації – аналізом документів. Об'єктами аналізу були «...документи, що стали стандартизованими артефактами (нотатки, контракти, чернетки, дані статистичних звітів, експертних оцінок), індивідуальні щоденникові записи, матеріали офіційних інтернет-сайтів, журнальні та газетні статті, візуальні свідоцтва – фотографії та ін.» [47]. Ми як об'єкт аналізу брали опубліковані в засобах масової інформації інтерв'ю спортсменів, які завершили спортивну

кар'єру. Процедуру пошуку необхідних статей було здійснено за допомогою пошукових інтернет-систем.

Методи математичної статистики. Результати досліджень оброблені за допомогою методів математичної статистики, широко описаних у «...спеціальній літературі:

- середня арифметична M ;
- середньоквадратичне відхилення σ ;
- помилка середнього арифметичного t .

Достовірність відмінностей визначалася по параметричного критерію Стьюдента (t)» [19].

2.2. Організація дослідження

У ході емпіричного дослідження нами було проведено 10 глибинних інтерв'ю з колишніми професійними спортсменами, а також 10 інтерв'ю було взято із засобів масової комунікації. Таким чином, опис процесу ресоціалізації спортсменів після завершення спортивної кар'єри будувався на аналізі 20 інтерв'ю спортсменів.

РОЗДІЛ 3

ДИНАМІКА ПОСТКАР'ЄРНОЇ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНИХ СПОРТСМЕНІВ

3.1. Тенденції процесу ресоціалізації (результати емпіричного дослідження)

Емпіричний об'єкт нашого дослідження - колишні професійні спортсмени, які мають спортивний кваліфікаційний розряд не нижче Майстра спорту, які обов'язково входили до збірної команди країни і виступали на міжнародних змаганнях. Саме спортсмени, що «...входять до збірної країни, що відстоюють її честь на міжнародній арені, сприймають соціальний статус спортсмена як домінуючий у своєму соціальному наборі, а спортивну діяльність – як професію. Життя таких людей повністю підпорядковане спортивному режиму – вони мешкають на спортивних базах, виїжджають на змагання, проводять щоденні тренування для підвищення спортивної майстерності» [17].

Професійні спортсмени рідко зустрічаються зі своїми сім'ями, а їхнє основне коло спілкування складають партнери по команді, тренери, тобто люди, безпосередньо пов'язані з їхньою професійною діяльністю. Спортсмени високого класу «...повністю перебувають під опікою держави чи спортивного клубу, отримують зарплату та гонорари за участь чи перемогу у змаганнях» [2]. Втрата такого соціального становища неминуче тягне у себе зміни у образі «Я» колишнього спортсмена і перебудову власного життя, що й буде вивчено нашому дослідженні.

Метод напівструктурованого інтерв'ю передбачав позначення списку тем та зразковий набір питань, які можуть бути задані для отримання інформації щодо кожного із сформульованих тематичних блоків. Позначимо та розкриємо основні тематичні блоки.

1. Причина завершення спортивної кар'єри. Рішення завершити спортивну кар'єру може бути як «...власним свідомим вибором спортсмена про припинення

певного виду діяльності, і вимушеним рішенням під впливом певних обставин. Передбачається, що вимушене залишення спорту важче переноситься самим спортсменом та ускладнює процес подальшої адаптації, оскільки відхід зі спорту був непередбачуваним» [3]. Наше завдання – вивчити, як причина завершення спортивної кар'єри вплинула на подальший процес адаптації до нових життєвих умов.

2. *Умови завершення спортивної кар'єри (фаза завершення спортивної кар'єри).* Спортсмен може завершити свою спортивну кар'єру за різних умов. «Одні залишають спорт після серйозної перемоги, на піку своєї кар'єри («піти непереможеним»). Інші – продовжують кар'єру після серйозних перемог, але закінчують її надалі, не повторивши своїх успіхів. Треті йдуть, так і не реалізувавши себе належним чином у спорті, не досягши бажаних результатів» [18]. Передбачається, що умови, у яких спортсмен завершив спортивну кар'єру, також впливають на подальший процес його соціалізації у суспільстві.

3. *Ухвалення рішення про завершення спортивної кар'єри.* Ухвалення рішення про завершення спортивної кар'єри може даватися спортсмену важко і розтягуватися на місяці, і навіть роки. Атлет може «...тренуватися, виступати, проте розмірковувати про завершення спортивної кар'єри, перебувати в невизначеному стані. На ухвалення рішення залишити спорт можуть впливати інші – тренери, керівники, сім'я» [5]. Інформація про процес прийняття рішення про завершення спортивної кар'єри важлива для подальшого вивчення адаптації до життя після спорту.

4. *Задоволеність спортивною кар'єрою.* Те, «...якою мірою спортсмен реалізував себе у своїй професійній діяльності, впливає на його усвідомлення себе як успішної/неуспішної особистості. Незадоволеність/задоволеність своєю спортивною кар'єрою може впливати на життя спортсмена після завершення спортивної діяльності» [17].

5. *«Перехідний» період.* Західні дослідники соціології спорту свідчать про «...наявність певного «перехідного» періоду, який настає після завершення спортивної кар'єри та закінчується, коли колишній спортсмен знаходить себе у

новій сфері» [6]. Наше завдання – вивчити тривалість такого періоду, характер його перебігу, особливості прояву. Тут важливо зрозуміти, як саме спортсмен шукав себе, в якій сфері, до якої допомоги звертався, які навички застосовував.

6. Процес адаптації в нових умов. Процес адаптації спортсмена після завершення спортивної кар'єри проходить «...у новій сфері професійної діяльності, а й у інших сферах життя, як і має місце перебудова цілісного образу «Я» спортсмена, засвоєння нових соціальних норм, прийняття нового типу поведінки» [5]. Важливо вивчити характер перебігу цього процесу, конкретні дії спортсмена, створені задля успішне включення у нову йому соціальну реальність, задоволеність життям за умов.

7. Проблеми після завершення спортивної кар'єри. Після завершення спортивної кар'єри «...спортсмен виходить з-під опіки держави чи клубу та стикається з труднощами у різних сферах життя» [7]. Наше завдання – вивчити різновиди труднощів і шляхи їх вирішення.

Таким чином, ми окреслили основні тематичні блоки, на основі яких було розроблено наступний гайд інтерв'ю:

- 1) Чому ви вирішили завершити свою спортивну кар'єру?
- 2) На якій фазі своєї кар'єри ви ухвалили це рішення?
- 3) Це рішення давалося вам важко?
- 4) Ви прийняли його самостійно?
- 5) Ви шкодуєте, що вирішили закінчити спортивну кар'єру?
- 6) Ви задоволені тим, як склалася спортивна кар'єра?
- 7) Що ви почали робити після того, як припинили бути чинним спортсменом?
- 8) У якій сфері ви вирішили знайти собі застосування?
- 9) Ви отримували додаткові навички/знання?
- 10) Хто допомагав вам «знайти себе» у житті?
- 11) З якими труднощами ви зіткнулися після завершення кар'єри?
- 12) Ви задоволені тим, як складається ваше нинішнє життя?
- 13) Що ви хотіли б у ній змінити?

Даний перелік питань є приблизним, оскільки обраний нами метод

отримання емпіричних даних – «...саме напівструктуроване інтерв'ю, яке передбачає наявність певного каркасу питань з подальшими додаваннями та уточненнями залежно від перебігу розмови та конкретного випадку» [14].

У ході емпіричного дослідження нами було проведено 10 глибинних інтерв'ю з колишніми професійними спортсменами, а також 10 інтерв'ю було взято із засобів масової комунікації. Таким чином, опис процесу ресоціалізації спортсменів після завершення спортивної кар'єри будується на аналізі 20 інтерв'ю спортсменів. Опис цього процесу викладено нами, виходячи з виділених раніше тематичних блоках.

Для початку розглянемо причини, через які спортсмени завершують свою спортивну кар'єру. Основною причиною завершення спортивної діяльності є травма, яка не дозволяє продовжувати тренувальний процес або дозволяє, але без досягнення необхідного результату. Роман Гонтюк, дворазовий олімпійський призер з дзюдо: «...Мене зупинило розуміння, що я не можу діставатися перших місць через травми. Я знав, яку роботу потрібно зробити, щоб посісти перші місця. І я не міг її робити. Не тому, що не хотів – не дозволяли коліно, спина, ще щось» [17].

Спортивна травма може бути отримана в один момент - переломи, забиті місця, розтягування, а може мати накопичувальний характер. Нагромаджуючись, зрештою, вона переростає у серйозну травму, яка не дозволяє спортсмену тренуватися належним чином. «Найбільш складним для психологічного подолання є несподівана травма. Така травма одразу руйнує всі подальші плани спортсмена, особливо якщо відбувається перед великими змаганнями» [7].

Другою поширеною причиною завершення спортивної кар'єри є «...фізична та психологічна втома від спорту. Спортсмени довгі роки підпорядковані строгому спортивному режиму, долають великі фізичні навантаження, проходять одні й самі тренувальні та змагальні цикли, спілкуються з обмеженим колом людей, практично не мають часу на особисте життя. Рано чи пізно спортсмен втомлюється від такого способу життя та переходить до іншого виду діяльності» [46]. Олена Туркула, срібна призерка

Всесвітньої Універсиади з волейболу: «Насамперед, я закінчила зі спортом через свої психологічні зриви. Наче хотілося продовжувати, ніби вже й не хотілося. Набридли тренери, збори, партнери по команді, було дуже багато сварок» [3].

Ще однією причиною завершення спортивної кар'єри є «...зниження спортивних результатів. Перебуваючи довгий час на рівні, спортсмен починає вважати, що опуститися нижче він не має права. Тому, не повторюючи попередніх успіхів, завершує спортивну кар'єру» [17].

Чемпіон України з веслування Сергій Кіндзерський вважає, що йти треба вчасно, а не чекати, доки результати впадуть остаточно: «Мені здається правильним піти зараз. Щоб саме піти, а не заповзти. У кар'єрі спортсмена обов'язково настає момент, коли доводиться відсувати свої спортивні амбіції. І дуже важливо зробити це вчасно» [5].

Найпоширенішою причиною завершення спортивної кар'єри є відсутність мотивації. Спортсмен може зрозуміти, «...що не хоче більше займатися спортивною діяльністю, тому що він уже досяг вищої точки у своїй кар'єрі, і йому більше нема куди прагнути. Також спортсмен може втратити мотивацію до спортивної діяльності, тому що повністю вичерпав себе як спортсмен» [18].

Причиною завершення спортивної кар'єри може стати «...бажання спортсмена створити сім'ю або бути поруч із вже наявною сім'єю. Спортсмени більшу частину часу проводять на тренувальних зборах та змаганнях, тому рідко бачать своїх рідних. Бажання закінчити спортивну діяльність часто є мотивованим саме прагненням мати повноцінну сім'ю» [7].

Найчастіше спортсмени завершують свою спортивну кар'єру з «...цілого комплексу причин. Завершення спортивної кар'єри більшість спортсменів – маленька смерть. Багато спортсменів, як можуть відтягувати цей момент, бояться ухвалити рішення, яке повністю змінить їхнє життя» [4].

Найлегше рішення про завершення спортивної кар'єри дається спортсменам, які «...повністю реалізували себе у спорті, домоглися необхідних для себе висот» [2].

Спортсменам, які не до кінця реалізували себе у спорті, бачать недосягнуті

цілі, рішення про завершення спортивної кар'єри дається дуже важко. «Прийняття такого рішення може розтягуватися на місяці і навіть роки, коли спортсмен уже не показує високих результатів, проте не переходить до повноцінного життя поза спортом, сподіваючись повернутися на колишній рівень» [18].

Легше переживають завершення спортивної кар'єри спортсмени, які «...одразу перемикаються на іншу діяльність або ті, хто на момент завершення кар'єри вже був зайнятий справами поза спортом – здобуттям освіти, побудовою сім'ї, участю у шоу» [1].

Без жалю приймають рішення про завершення спортивної кар'єри спортсмени, для яких «...відхід зі спорту – відкриття нових кордонів та можливостей. Для них завершення спортивної кар'єри – не крах старого, а початок нового життя. Як правило, це спортсмени, які повністю реалізували себе у спорті, та їх догляд – свідомий вибір» [2].

Після завершення спортивної кар'єри більшості спортсменів «...настає якийсь «перехідний» період, коли спортсмен закінчив одну діяльність, але ще перейшов до іншій. Такий період часто супроводжується станом невизначеності, особливо, якщо догляд зі спорту був раптовим та непідготовленим. Часто спортсмен просто не уявляє, чим йому займатися далі, його охоплює почуття безпорадності та непотрібності» [18].

Типовою ситуацією після відходу зі спорту є «...бажання спортсмена «насолодитися свободою», вчиняти дії, які були несумісними зі спортивним режимом. Оскільки спортсмени відрізняються своєю цілеспрямованістю, відчуття свободи їм швидко набридає, і вони починають шукати нову сферу застосування своїх навичок» [3].

Спортивна діяльність – це те, чому спортсмен присвятив більшу частину свого життя, те, що він знає та вміє найкраще. Більшість спортсменів вважають за краще «...пов'язати свою подальшу діяльність саме зі спортом, тому що це сфера їм найближча, вони почуваються комфортно тільки в ній» [43].

Повна зануреність у спортивний процес протягом багатьох років може

бути «...як перевагою, так і недоліком для подальшої соціалізації спортсмена в суспільстві. Деякі спортсмени зазначають, що домінуюча роль спорту в їхньому житті протягом багатьох років призвела до того, що вони або некомфортно почуваються у новій сфері, або взагалі не мають можливості перейти до нової діяльності через відсутність необхідних знань» [7].

Переважає більшість спортсменів «...після завершення спортивної кар'єри так чи інакше залишаються у сфері спорту в різних якостях. Найчастіше колишні спортсмени стають тренерами. Це найвдаліший спосіб продовження професійної діяльності. Причому часто спортсмен продовжує працювати зі своїм тренером і командою, з якою тренувався сам» [18].

У такому разі «...перехід до нової діяльності відбувається практично безболісно для спортсмена. Він залишається в тій самій обстановці, але в іншій якості. Полегшує перехід до тренерської діяльності і те, що більшість спортсменів здобувають професію тренера ще в період своєї активної спортивної діяльності» [6].

Спортсмени найелітнішого рівня часто після завершення спортивної кар'єри займають керівні посади у спортивних федераціях, клубах. Наприклад, олімпійська чемпіонка з біатлону Олена Білосюк являється керівником Тернопільського обласного відділення НОК України.

Деякі колишні спортсмени «...стають провідними ведучими спортивних програм або коментаторами спортивних змагань. Такі професії, звичайно, вимагають додаткових знань, спортсмени підтверджують що перехід в нову діяльність давався важко» [5].

Багато спортсменів, які залишаються у сфері спорту, «...пояснюють свій вибір тим, що, перебуваючи в ролі спортсмена довгий час, вони побачили систему зсередини, з усіма її проблемами та недоліками. Закінчивши спортивну кар'єру, вони стають на протилежний бік в індустрії спорту, щоб поліпшити її діяльність. До колишнього професійного спортсмена після завершення ним виступів можуть ставитися як до недоучки, сприймати його ідеї несерйозно» [18].

Відразу після завершення спортивної кар'єри спортсмен може вирішити, «...що надто втомився від спорту, більше не хоче пов'язувати своє життя з цією діяльністю та хоче переключитися на іншу спеціальність. Проте, після певного часу, переважна більшість таких спортсменів повертаються до справи, якій присвятили більшу частину життя, вважаючи, що саме спорт – їхнє покликання, і вони не можуть витратити отримані там знання» [5].

Перехід до іншої діяльності після завершення спортивної кар'єри є складним процесом. Основна складність, на думку спортсменів, полягає в тому, «...що їхнє життя після завершення спортивної кар'єри не таке впорядковане. У спорті існує система і спортсмен завжди знає, що і коли йому робити, а головне – для чого. У спортивній діяльності все зрозуміло: ти виконуєш певний алгоритм і досягаєш конкретної мети. Коли спортсмен виходить у звичайне життя, він не розуміє, як існувати без роками відпрацьованого набору дій, що виконуються. Головна проблема полягає у складності поставити для себе нову мету, а, отже, у визначенні алгоритму для досягнення цієї мети» [18].

Мета у спорті зрозуміла – перемогти, прийти першим, обійти суперника. У звичайному житті ця мета пропадає, а нову поставити вкрай складно.

Процес переходу до життя після спорту ускладнюється ще й тим, «...що протягом спортивної кар'єри спортсмен завжди перебуває під чийось керівництвом та рідко приймає самостійні рішення. Часто можна почути від спортсмена фрази: "так вирішив тренер", "тренеру видніше", "від мене нічого не залежить, це рішення керівництва". Спортсмен звик, що за нього приймається більшість рішень, тому коли йому самому доводиться будувати своє життя, він губиться. Весь день спортсмена розписаний за хвилинами, вільного часу практично немає. Тому після спорту у звичайному житті дуже важко приймати рішення» [2].

Процес адаптації колишнього спортсмена до нового життя ускладнюється ще й тим, що цілком доводиться змінювати умови свого існування. Спортсмен високого рівня перебуває у «...забезпеченні держави, спортивної організації, клубу. Йому надаються умови для проживання, харчування, медичне

забезпечення, повне екіпірування. Після завершення спортивної кар'єри атлет виходить з-під заступництва спортивної організації, і йому доводиться вирішувати велику кількість побутових проблем та питань щодо влаштування власного життя» [3].

Після завершення спортивної кар'єри спортсмени позбавляються медичного обслуговування, що «...завдає багато проблем та ускладнює ведення повноцінного життя поза спортом. Багато спортсменів залишають спортивну діяльність з великою кількістю травм, які вони отримали внаслідок багаторічних тренувань та виступів. У результаті вони залишаються без спеціалізованої медичної допомоги, і їм доводиться вирішувати проблеми із здоров'ям самостійно» [7].

Спортсмен високого класу займає досить високе матеріальне становище у суспільстві. «Член збірної команди країни, регіону та спортивного клубу отримує щомісячну заробітну плату. За попадання на п'єдестал пошани на міжнародних змаганнях спортсменам належать призові гроші. У деяких видах спорту існує так званий «розширений подіум», де матеріальне заохочення надається першим п'яти або десяти учасникам. Найчастіше це досить великі суми. Крім того, спортсмени часто мають змогу брати участь у комерційних турнірах. Із завершенням спортивної кар'єри матеріальне становище колишніх спортсменів погіршується. У своїй новій ролі бувші спортсмени не можуть заробляти стільки, скільки заробляли, будучи спортсменами» [5, 18].

У процесі проведення дослідження ми зіткнулися з прикладами, коли спортсмени завершують свою спортивну кар'єру, переходять до іншої діяльності, а потім знову збираються відновити спортивну кар'єру. Проаналізувавши такі випадки, ми дійшли висновку, що основних причин для відновлення кар'єри дві – усвідомлення незавершеності своєї спортивної кар'єри та нереалізованість у житті після спорту.

Часто спортсмен змушений закінчити спортивну кар'єру, не досягнувши бажаних результатів. Найчастіше – через травму. Колишній спортсмен «...починає жити звичайним життям, але усвідомлення своєї нереалізованості у

спортивній діяльності заважає повністю інтегруватися у нову сферу діяльності. Втрачені можливості у спорті постійно «сидять у голові». Багато хто долає це почуття, повністю поринаючи в нове життя, інші – намагаються повернутися до активної спортивної діяльності» [17].

Спортсмен може відновити спортивну кар'єру і тому, що не зміг знайти себе після спорту. Найчастіше «...незадоволеність у житті після спорту спонукає спортсмена знову перейти до спортивної діяльності» [5].

Як бачимо, «...процес ресоціалізації спортсменів після завершення спортивної кар'єри – складний та багатогранний процес, що залежить від великої кількості зовнішніх та внутрішніх факторів» [6]. У наступному параграфі ми спробуємо з урахуванням розглянутих прикладів виявити типи ресоціалізації колишніх професійних спортсменів.

3.2. Типи ресоціалізації колишніх професійних спортсменів

Описаний процес ресоціалізації спортсменів, які завершили спортивну кар'єру, дає змогу побачити відмінності у виборі стратегії, за допомогою якої спортсмени намагаються адаптуватися до життя після спорту. До складових такої стратегії можна віднести «...вибір сфери подальшого професійного розвитку та спрямованості адаптації. Сфери професійного розвитку умовно можна поділити на спортивні та неспортивні. Спрямованість подальшої соціалізації визначає спосіб адаптації спортсмена до нової для нього ситуації та соціального середовища. Ця адаптація може бути традиційної, коли колишній спортсмен пристосовується до середовища з допомогою наявних в нього механізмів, навичок, здібностей чи інноваційної, коли колишній атлет активно формує нові вміння, отримує нові знання, входить у нові види діяльності та сфери, професійно переорієнтується» [43].

На основі описаного вище процесу соціалізації спортсменів після завершення спортивної кар'єри опишемо типи ресоціалізації колишніх спортсменів, розкривши закономірності цього процесу. «Підставами даної

типології виступили такі аспекти:

- ступінь реалізованості у спортивній кар'єрі,
- сфера подальшої реалізації;
- спрямованість адаптації,
- задоволеність кар'єрою після спорту» [4].

1. "Успішні". Спортсмени цього типу в минулому були дуже успішними спортсменами, повністю реалізували себе у спортивній кар'єрі. Їхній відхід зі спорту був «...усвідомленим вибором, завершення спортивної діяльності вони розглядають як відкриття для себе нових горизонтів та можливостей. Вони не відходять від спорту: беруть участь у популяризації свого виду спорту, проводять майстер-класи, турніри свого імені, виступають експертами у ЗМІ. Але їхня основна діяльність безпосередньо не пов'язана зі спортом вищих досягнень. Наприклад, вони можуть працювати на телебаченні, в авіакомпанії та ін. Вони досить успішні в житті після спорту, їхня спортивна діяльність справила позитивний вплив на подальше життя» [7].

2. "Патріоти спорту". Цей тип також був успішним у спортивній професійній кар'єрі. Але на відміну від попереднього типу, «...спортсмени залишаються безпосередньо у спорті і після завершення спортивної кар'єри, наприклад, як тренер, керівник та ін. Вони залишаються у звичній для себе сфері, лише змінивши амплуа. Напрямок їхньої соціалізації можна визначити як традиційний. Безумовно, нова посада потребує нових професійних навичок, але саме звичайна сфера діяльності полегшує процес адаптації» [1]. Спортсмени цієї групи також успішні у своїй новій діяльності, як і під час спортивної кар'єри.

3. «Ті, що відбулися в постспортивній кар'єрі». Відхід цього типу атлетів з великого спорту був вимушеним. Спортсмени цього типу «...повністю не реалізували себе у великому спорті, вони залишилися нездійснені цілі. Сфера подальшого застосування професійних навичок – спорт. Вид адаптації – традиційний. Цей тип досягає великих успіхів саме після закінчення своєї спортивної кар'єри, стаючи хорошими тренерами і втілюючи свою спортивну нереалізованість в учнях» [6].

4. «Незламні». Даний тип атлетів також характеризується «...вимушеним відходом зі спорту та нереалізацією у своїй спортивній кар'єрі. Подальша реалізація найчастіше відбувається у сфері, відмінній від спортивної та характеризується інноваційним напрямом адаптації. Також подальша реалізація може відбуватися і у спортивній сфері, якщо потребує набуття принципово нових знань та навичок» [3]. Наприклад, відкриття власної спортивної школи вимагає від колишнього спортсмена правових та адміністративних знань, якими він раніше не володів.

5. "Невдахи". Даний тип не зміг реалізувати себе ні в спорті, ні в житті після вимушеного відходу зі спорту. Найчастіше це спортсмени, які «...вирішили не пов'язувати своє подальше життя зі спортом, але так і не змогли знайти себе в новій сфері. Нереалізованість у спортивній кар'єрі стала їм перешкодою адаптації до нового життя. Найчастіше спортсмени цієї групи намагаються відновити свою спортивну кар'єру» [2].

Узагальнені виділені типи представлені у таблиці. 3.1.

Таблиця 3.1.

Типи ресоціалізації спортсменів

Типи ресоціалізації бувших професійних спортсменів	Реалізація у спорті	Сфера реалізації	Вид адаптації	Задоволеність життям після спорту
«Успішні»	Реалізований	Не у спортивній сфері	Інноваційний	Задоволений
«Патріоти спорту»	Реалізований	У спорті	Традиційний	Задоволений
«Ті, що відбулися в постспортивній кар'єрі»	Не реалізований	У спорті	Традиційний	Задоволений
«Незламні»	Не реалізований	Не у спортивній сфері	Інноваційний	Задоволений
«Невдахи»	Не реалізований	Не у спортивній сфері	Інноваційний	Не задоволений

Виділення даних типів дозволяє простежити закономірності перебігу процесу ресоціалізації спортсменів після завершення спортивної кар'єри для найкращого вирішення цієї проблеми.

3.3. Оптимізація процесу посткар'єрної ресоціалізації професійних спортсменів

Спочатку розглянемо вже існуючі в нашій країні заходи, вжиті для оптимізації процесу адаптації спортсменів після завершення спортивної кар'єри. Останнім часом спостерігається позитивна тенденція у регулюванні правових відносин у сфері фізичної культури та спорту. Довгий час вважалося, що «...заняття спортом є сферою професійної діяльності» [2]. Ставлення до професійного спорту складалося під впливом аматорського спорту, яким спортсмени займалися для задоволення і розваги, не отримуючи винагороди. Але такий підхід дедалі більше суперечив реаліям життя. На початку 1990-х років «...відносини у сфері фізичної культури та спорту отримали детальне правове регулювання. В Україні з'явилася нормативно-правова база, що дозволяє укладати контракти зі спортсменами: трудовий договір відповідно до норм чинного законодавства про працю, або цивільно-правовий договір, відповідно до норм цивільного законодавства. Проте, практика показала недосконалість чинного регулювання відносин між спортивними організаціями та спортсменами. Зокрема, відсутність ясності у правовому регулюванні праці окремих категорій спортсменів, які не є професіоналами, а також невизначеність самого поняття «професійний спортсмен», проводили до численних суперечок» [17].

Щоправда, на відміну від закону 1999 р., «...орієнтованого на спортсменів-аматорів, які представляють на спортивних змаганнях спортивні організації та мають у цьому зв'язку право отримувати грошову компенсацію, закон 2007 р. регламентує відносини у сфері професійного спорту та надає спортсмену право укладати трудовий договір у порядку, встановленому трудовим законодавством, що відповідає сучасним реаліям, пов'язаним із визнанням спорту професією» [8, 29].

Однак, незважаючи на законодавче закріплення такої трудової категорії, як спортсмени, система соціального захисту цієї групи потребує доопрацювань,

що говорить про «...прогалини в системі надання соціальних гарантій чинним спортсменам, не кажучи вже про спортсменів, які завершили спортивну кар'єру» [31].

За українським законодавством «...після завершення спортсменом спортивної кар'єри між ним та спортивною організацією, до якої він належав, припиняються всі формальні відносини, спортивна організація не несе відповідальності за подальше життя спортсмена» [27]. Однак на практиці нерідко спортивні федерації та клуби залучають колишніх спортсменів до своєї роботи. Деяких спортсменів «...залучають до роботи в обласних федераціях, які вони представляли. Ці випадки участі в житті спортсменів, які завершили спортивну кар'єру, є добровільними ініціативами спортивних організацій. Однак, як правило, спортивна організація не надає допомоги спортсмену після припинення їхньої спортивної діяльності» [7].

Розглянемо запропоновані нами заходи щодо оптимізації процесу соціальної адаптації спортсменів після завершення спортивної кар'єри. У Цивільному кодексі України є «...стаття «Патронаж над повнолітніми дієздатними громадянами», що захищає права та інтереси осіб, які з певним обставинам що неспроможні повною мірою про себе подбати» [24]. Використовуючи аналогію із зазначеною статтею, можна законодавчо зобов'язати спортивну організацію якийсь час після завершення спортивної кар'єри патронаж над спортсменом. Спортсмену, «...який перебуває під піклуванням спортивної організації, буде легше здобути нову спеціальність, влаштуватися на роботу та адаптуватися до «цивільного життя». Для виконання цієї функції у спортивній організації може бути створений відповідний відділ» [42].

Спортсменів, які завершили спортивну кар'єру, певною мірою можна порівняти з військовослужбовцями, звільненими у запас. «...Система допомоги колишнім військовим у нашій країні існує, має позитивну динаміку і може бути взята як зразок для роботи з колишніми спортсменами. Однією із таких структур є громадська організація «Центр соціальної адаптації

військовослужбовців». Центр створений для надання послуг звільненим військовослужбовцям та членам їхніх сімей, ветеранським громадським організаціям, організації та проведення заходів військово-патріотичного спрямування з допризовною молоддю.

Завданнями діяльності Центру є: 1) комплексне вирішення проблем соціальної адаптації громадян, які звільняються та звільнені з військової служби, з правоохоронних органів та членів їх сімей; 2) сприяння громадянам, які звільняються та звільнені з військової служби, з правоохоронних органів у збереженні та розвитку своїх соціальних та професійних якостей та пристосуванні їх до нових умов життя та діяльності після звільнення з військової служби» [47].

«Центр соціальної адаптації військовослужбовців» «...надає військовослужбовцям такі послуги:

- сприяння у працевлаштуванні громадян, звільнених з військової служби, з правоохоронних органів та членів їх сімей, ветеранів військової служби та правоохоронних органів;
- професійна перепідготовка та підвищення кваліфікації громадян, звільнених з військової служби, з правоохоронних органів та членів їх сімей, ветеранів військової служби та правоохоронних органів;
- надання юридичної допомоги громадянам, звільненим з військової служби, з правоохоронних органів та членам їх сімей» [43].

Досвід даної організації може бути використаний для створення аналогічної структури допомоги спортсменам, які завершили спортивну кар'єру. Безумовно, така практика допомоги колишнім військовослужбовцям створювалася протягом багатьох років, до неї вкладено великі кошти. До того ж, не слід забувати, що ця організація «...стосується розвитку стратегічно важливої частини держави – збройних сил. Але оскільки спорт останніми роками став однією з пріоритетних сфер розвитку в нашій країні, і в цілому є не лише соціальним, а й політичним показником ролі держави в сучасному світі, створення такої організації, як «Центр соціальної адаптації спортсменів»,

лише зміцнить позитивну динаміку розвитку спорту в Україні» [13].

Отже, для оптимізації процесу ресоціалізації спортсменів, які завершили спортивну кар'єру, «...пропонується вжити таких заходів:

1. Надати спортсменам-професіоналам соціальні гарантії (гарантії здобуття вищої освіти, пенсійного забезпечення, соціального страхування).
2. Створити умови професійної перепідготовки спортсменів після завершення спортивної кар'єри.
3. Забезпечити матеріальну підтримку колишнім професійним спортсменам.
4. Забезпечити надання психологічної допомоги спортсменам під час підготовки до відходу зі спорту й у період адаптації.
5. Забезпечити залучення колишніх спортсменів до участі у громадському житті, виступах перед молоддю» [2, 5].

Для здійснення зазначених заходів «...пропонується виконати такі практичні дії:

1. Законодавчо закріпити правову відповідальність спортивних організацій у наданні допомоги спортсменам, які завершили спортивну кар'єру.
2. Створити «Центр соціальної адаптації спортсменів», який сприятиме адаптації спортсменів після завершення спортивної кар'єри» [6].

Виконання відповідних заходів сприятиме вирішенню проблеми соціальної адаптації спортсменів після завершення спортивної кар'єри та позитивно позначиться на розвитку спорту в країні загалом.

Висновки до третього розділу

1. Ресоціалізація спортсменів після завершення спортивної кар'єри – складний та багатогранний процес, що залежить від великої кількості зовнішніх та внутрішніх факторів. Кожен випадок завершення спортивної кар'єри та подальшої адаптації до нових умов є унікальним, але існують певні тенденції протікання даного процесу.

2. Вимушене завершення спортивної кар'єри важко переноситься спортсменом та ускладнює процес адаптації до життя після спорту. Спортсменам, які не до кінця реалізували себе у спорті, мають недосягнуті цілі, важко перейти до нової діяльності. Найлегше адаптуються до життя поза спортом ті атлети, які повністю реалізували себе у спорті, досягли високих результатів, і їхнє рішення про завершення спортивної кар'єри було усвідомленим вибором. Такі спортсмени сприймають свій відхід зі спорту як відкриття для себе нових можливостей.

3. Переважна більшість спортсменів після завершення спортивної кар'єри пов'язують свою подальшу діяльність безпосередньо зі спортом, залишаючись у ньому різних якостях. Сфера спорту їм найближча, вони почуваються в ній найбільш комфортно. До того ж, колишні спортсмени вважають, що спорт – їхнє покликання, і вони не можуть не використовувати у своєму подальшому житті отримані за довгі роки спортивної діяльності знання. Спортсмени, подальша діяльність яких безпосередньо не пов'язана зі спортом, все одно остаточно від нього не відійшли. Вид спорту, якому вони присвятили більшу частину свого життя, залишається з ними ще довгі роки.

4. Після завершення спортивної кар'єри спортсмени стикаються з великою кількістю труднощів, зумовлених відмінностями життя у спорті від життя поза спортом. Повна зануреність у спортивний процес протягом багатьох років може стати перешкодою для подальшої соціалізації спортсмена в суспільстві. Життя поза спортом здається спортсменам несистемним, а постановка нових

цілей стає проблемою. Процес адаптації ускладнюється ще й тим, що після завершення спортивної кар'єри спортсмену доводиться приймати важливі рішення самостійно, раніше це робив тренер чи керівник.

5. Після завершення спортивної кар'єри у спортсмена може виникнути бажання знову її відновити. Основних причин для відновлення кар'єри дві – усвідомлення незавершеності своєї спортивної кар'єри та нереалізованість у житті після спорту. У першому випадку втрачені можливості у спорті весь час «сидять у голові» і не дають повноцінно перейти до нової діяльності, у другому – спортсмен не зміг знайти себе у житті після спорту.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Соціальної група "професійні спортсмени" є особливою соціальною групою, доступ до якої обмежений, члени якої займаються специфічним видом діяльності, проходять особливий вид соціалізації, мають високий соціальний статус та соціальну відповідальність.

2. «Спортивна кар'єра» являє собою багаторічну спортивну діяльність в одному або кількох видах спорту, націлену на високі досягнення та постійне вдосконалення. Спортивна кар'єра проти іншими видами діяльності має низку особливостей: характеризується раннім початком і завершенням, невизначеністю моменту завершення, вимагає повної віддачі своєї справи, специфічним типом професії, неповним набором соціальних гарантій.

3. Охарактеризовані типи ресоціалізації колишніх професійних спортсменів: «Успішні», «Патріоти спорту», «Ті, що відбулися в постспортивній кар'єрі», «Незламані», «Невдахи» побудовані на основі чотирьох критеріїв: ступінь реалізованості у спортивній кар'єрі, сфера подальшої реалізації; спрямованість адаптації, задоволеність кар'єрою після спорту. Виділення цих типів дозволило простежити закономірності перебігу процесу ресоціалізації спортсменів після завершення спортивної кар'єри, що було метою нашого дослідження.

4. Вирішення проблеми адаптації спортсменів до нової соціальної реальності останнім часом має позитивну динаміку – законодавчо закріплено статус спортсмена-професіонала, існують програми допомоги колишнім спортсменам. Проте, єдиної програми допомоги атлетам, які завершили спортивну діяльність, не існує, проблема ще потребує комплексного вирішення. На основі вивчення існуючих практик допомоги колишнім спортсменам у нашій країні, а також інститутів допомоги схожим категоріям громадян ми розробили практичні рекомендації щодо оптимізації процесу ресоціалізації спортсменів після завершення спортивної кар'єри: законодавчо

закріпити правову відповідальність спортивних організацій у наданні допомоги спортсменам, які завершили спортивну кар'єру; створити «Центр соціальної адаптації спортсменів», який сприятиме адаптації спортсменів після завершення спортивної кар'єри.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арабаджі Т.Д. Аналіз результатів експериментальної роботи з формування готовності спортсменів до професійного самовизначення після закінчення спортивної кар'єри / Т.Д. Арабаджі // Теорія і практика управління соціальними системами. 2014. № 3. С. 55-62.
2. Арабаджі Т. Д., Пономарьов О. С. Психологічна резистентність спортсмена при його підготовці до постспортивного життя // Теорія і практика управління соціальними системами: Філософія. Психологія. Педагогіка. Соціологія. 2011. № 4. С. 17–24.
3. Арабаджі Т.Д. Необхідність формування професійного самовизначення спортсмена / Педагогіка, психологія, та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. 2011. № 11. С. 5-11.
- Арабаджі Т.Д. Етапи формування готовності до професійного самовизначення спортсменів після закінчення спортивної кар'єри / Педагогіка і психологія професійної освіти. 2014. № 2. С. 59-67.
4. Арабаджі Т.Д., Романовський О.Г. Навчально-тренувальний процес у школі вищої спортивної майстерності та формування готовності до професійного самовизначення спортсменів після закінчення спортивної кар'єри / Педагогіка формування творчої особистості у вищій та загальноосвітніх школах; зб. наук. пр. Запоріжжя: КПУ. 2016. Вип. 49 (102). С. 173-180.
5. Арабаджі Т.Д. Досвід формування готовності до професійного самовизначення спортсменів після закінчення спортивної кар'єри у вищому навчальному закладі / Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. пр. Харків: НТУ «ХПІ», 2015. Вип. 42 (46). С. 76-83.
6. Борисова О. В. Современный профессиональный спорт и пути его развития в Украине (на материале тенниса): монография. Киев: Центр учебной литературы, 2011. 312 с.

7. Булатова М. М. Енциклопедія олімпійського спорту в запитаннях і відповідях. Друге видання. Київ: Олімпійська література, 2011. 400 с.
8. Визитей Н. Н. Социология спорта. Киев: Олимпийская литература, 2005. 348 с.
9. Височіна Н.Л. Психологічне забезпечення у системі підготовки спортсменів в олімпійському спорті: монографія / Київ: «Центр учбової літератури», 2017. 384 с.
10. Галан Я.П Олімпійська освіта: навч. посіб. Чернівці: Рута; 2017. 87 с.
11. Калашник Н.Г. Соціалізація особистості засобами естетичного виховання та фізичної культури : наук. монографія / Сімферополь : ВАТ «Сімферопольська міська друкарня» (СГТ), 2008. 296 с.
12. Капська А.Й. Соціальна педагогіка : навч. посіб. / К., 2011. 488 с.
13. Кириленко О.М. Деформації в розвитку соціального інституту спорту в Україні: проблеми виходу з кризи перехідного періоду. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2010. Вип. 4. С. 283–296.
14. Коваленко Н. Объективные и субъективные факторы, влияющие на жизнь и профессиональную деятельность спортсменов Украины / Наука в олимпийском спорте. 2015. № 3. С. 64–68.
15. Коваленко Н. Негативні фактори, які впливають на відомих спортсменів у спорті вищих досягнень / Теорія і методика фізичного виховання і спорту. 2015. № 3. С. 104–109.
16. Коваленко Н. Проблемы спортсменов, связанные с их социальной самоидентификацией, трудностями в получении полноценного образования и необходимостью адаптации к обычной жизни после окончания спортивной карьеры / Наука в олимпийском спорте. 2015. № 4. С. 74–87.
17. Костюкевич В.М. «Теорія і методика спортивної підготовки у запитаннях і відповідях»: Навчально-методичний посібник / Вінниця: Планер, 2016. 159 с.
18. Костюкевич В.М. Теорія і методика спортивної підготовки (на прикладі командних ігрових видів спорту): Навчальний посібник. 2-ге вид. перероб. та доп. / Київ: КНТ, 2018. 616 с.

19. Маляр Е.І., Маляр Н.С. Теорія і методика спортивного тренування: Методичні рекомендації / Тернопіль, ТНЕУ: Економічна думка, 2020. 55 с.
20. Маляр Е.І., Маляр Н.С. Основи спортивної підготовки: Навчальний посібник / Тернопіль, ТНЕУ: Економічна думка, 2018. 96 с.
21. Маляр Е.І., Маляр Н.С. Олімпійський та професійний спорт (історичний аспект): Методичні рекомендації / Тернопіль, ТНЕУ: Економічна думка, 2018. 46 с.
22. Маляр Е.І., Маляр Н.С. Організаційно-правові та економічні основи олімпійського і професійного спорту: Методичні рекомендації / Тернопіль, ТНЕУ: Економічна думка, 2018. 28 с.
23. Маляр Е.І., Маляр Н.С. Україна в олімпійському русі. Проблеми та перспективи спортивного руху в Україні: Методичні рекомендації / Тернопіль, ТНЕУ: Економічна думка, 2018. 26 с.
24. Маляр Е.І., Маляр Н.С. Основи олімпійського та професійного спорту: Навчальний посібник / Тернопіль, ТНЕУ: Економічна думка, 2018. 96 с.
25. Матвеев С.Ф. Навчально-наочний посібник з дисципліни «Професійний спорт»: навч. наоч. посіб. для студ. вищих навч. закладів фіз. виховання і спорту з Грифом МОН / [Матвеев С.Ф., Борисова О.В., Когут І.О., Кропивницька Т.А., Данько Т.Г.]. К.: ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2014. 111 с.
26. Нерода Н. Бріскін Ю. Періодизація розвитку професійного спорту в Європі / Фізична активність, здоров'я і спорт. 2016. № 2 (24). С. 3–10
27. Нерода Н. Характеристика європейської моделі професійного спорту та її відмінності від американської [Електронний ресурс] / Спортивна наука України. 2016. № 2 (72). С. 68–72.
28. Павлюк Є.О. Олімпійський і професійний спорт: навчальний посібник / Хмельницький : ХНУ, 2010. 254 с.
29. Платонов В. М., Профессиональный спорт / К. : Олимпийская литература, 2000. 487 с.
30. Платонов В.Н. Олімпійський спорт / В.Н. Платонов. – К.: Олімпійська література, 2000. - 417с.

31. Платонов В.Н. Олімпійський спорт / В.Н. Платонов, С.Н. Бубка, М.М. Булатова, Ю.П. Мичуда, С.А. Олейник, В.В. Томашевський. – К.: Олімпійська література, 2009. – 695 с.
32. Платонов В.Н. Периодизация спортивной тренировки. Общая теория и ее практическое применение / В.Н. Платонов. К. : Олимпийская литература, 2013. 624 с.
33. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и ее практические приложения: учебник / К.: Олимп. лит., 2015. Кн. 2. 2015. 752 с.
34. Президенти Міжнародного олімпійського комітету: життя та діяльність. Київ: Олімпійська академія України, 2001. 216 с.
35. Структура та зміст діяльності національних олімпійських академій різних країн світу / Габрильчук І., Галушко В., Бріскін Ю., Пітин М. // Спорт та сучасне суспільство : зб. наук. пр. молодих вчених та матеріали VI відкритої студент. наук. конф. Київ, 2013. С. 74–79.
36. Радул В.В. Соціалізація особистості : навч. посіб. / Кіровоград : ФОП Александрова М. В., 2013. 236 с.
37. Радул В. Соціалізація й розвиток особистості / Шлях освіти. 2006. № 2. С. 7–12.
38. Сергієнко Л.П. Теорія та методика дитячого та юнацького спорту: підручник / К.: Кондор-Видавництво, 2016. 542 с.
39. Свасьєв А. В., Симонік А. В., Верітов О. І., Воронкова Т. В. Олімпійський та професійний спорт : навчальний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності "Фізична культура і спорт" освітньо-професійної програми "Спорт". Запоріжжя : ЗНУ, 2021. 78 с.
40. Сорочинська В.Є. Соціальна адаптація молоді в сучасних умовах. //Організаційна робота соціального педагога : навч. посіб. / В. Є. Сорочинська. К., 2005. С. 23–48.
41. Твій олімпійський путівник. / М.М. Булатова. – [4-те вид. доп.]. К., 2017. 144 с.

42. Теорія і методика фізичного виховання: підруч. для студ. вищ. навч.закл. фіз. виховання і спорту: у 2 т. / [Т.Ю. Круцевич, Н.Є. Пангелова, О.Д. Кривчинкова та ін.; за ред. Т.Ю. Круцевич]. - [2-ге вид., переробл. та доп.]. К.: Національний університет фізичного виховання і спорту України, вид-во «Олімп. л-ра», 2017. Т. 2. Методика фізичного виховання різних груп населення. С. 221 – 239.
43. Шинкарук О. Стрес та його вплив на змагальну та тренувальну діяльність спортсменів / Шинкарук Оксана, Лисенко Олена, Федорчук Світлана // Фізична культура, спорт та здоров'я нації”: збірник наукових праць. Випуск №3 (22). Вінниця, 2017. С. 469-476.
44. Шмалей С.В. Розуміння адаптації в контексті соціально-педагогічної діяльності / Зб. наук. праць Полтавського держ. пед. ун-ту ім. В.Г. Короленка. Полтава, 2007. Вип. 3. С. 18–24.
45. Энциклопедия Олимпийского спорта: в 5 т. / Под общ. ред. В.Н. Платонова. Киев: Олимп. л-ра, 2004. 417 с.